TAD, C. 43/S. 77, 2024, s. 363-390.

1850-1910 ARASI OSMANLI'NIN SAHRA POLİTİKALARI

SAHARA-POLITIK DER OSMANEN ZWISCHEN 1850-1910

Kerem DUYMUŞ*

Makale Bilgisi	**Article Info**
Başvuru: 11 Nisan 2024	Received: April, 11, 2024
Kabul: 20 Haziran 2024	Accepted: June, 20, 2024

Öz

Osmanlılar'ın 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezi Sahra bölgesindeki genişlemesi ve uygulanan politikalar, arşiv materyallerinin iki ülke (Libya ve Türkiye) arasında düzensiz bir şekilde dağılmış olması sebebiyle bugüne değin keşfedilmeden kalmaya devam etmiştir. İki ülke arşivlerinin yoğun bir analizi sonucunda ortaya çıkan yeni kayıtlar ve 2023 yılında bölgeye yapılan gezi sonucu toplanan yerel sözlü anlatılar, Osmanlılar'ın 1850 sonrasında nasıl Tanzimat reformlarıyla Sahra bölgesinin yerel koşulları arasında bir denge kurmaya çalıştıklarını ve bölgeye ne tür siyasi ve ekonomik yenilikler getirdiklerini göstermektedir. Osmanlı'nın Sahra politikaları çoğulcu ve bazen paradoksal bir karaktere sahipti, birçok yerel ve merkezi aktörün dahliyle birlikte oldukça kapsamlı ve bazen Osmanlı'nın bile ötesine uzanan diplomatik ve ekonomik ilişkiler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Osmanlı'nın Sahra politikaları, ayrıca Merkezi Sudan'daki diğer yönetimlerin ve devletlerin de bu politikaları kendi ilgileri çerçevesinde değerlendirmelerine ön ayak olmuş ve Avrupa devletlerinin kolonyalist işgallerinin başladığı bir dönemde bölgede yeni bir siyasi perspektif açmış fakat nihayetinde amaçlanan başarıya ulaşamamıştı. Osmanlılar'ın Sahra politikaları, imparatorluğun en uç bölgelerinde, diğer Afrikalı Müslüman yönetici ve hükümdarlarla kurulan ilişkileri anlamak açısından da tarihçilere yeni bir perspektif açmaktadır.

***Anahtar Keliemeler**: Osmanlı İmparatorluğu, Sahra, Afrika, Merkezi Sudan, 19. Yüzyıl.*

Zusammenfassung

Die osmanische Expansion und Politik in der zentralen Sahararegion während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts sind aufgrund der ungleichen Verteilung von Archivmaterialien zwischen den beiden Ländern (Libyen und Türkei) bisher unerforscht geblieben. Neue Archivmaterialien aus beiden Ländern sowie mündliche Überieferungen zeigen, wie die Osmanen nach 1850 versuchten, die Reformen des Tanzimats mit den lokalen Gegebenheiten der Sahararegion in Einklang zu bringen

* *Doktora Araştırmacısı, Leipzig Üniversitesi; Afrika Çalışmaları Bölümü; kerem.duymus@uni-leipzig.de; ORCID ID:0009-0006-8404-6808, Leipzig-Almanya.*

und welche politischen und wirtschaftlichen Innovationen sie in der Region einführten. Die osmanische Politik in der Sahara hatte einen pluralistischen und manchmal wiedersprüchlichen Charakter. Sie bezog viele lokale und zentralisierte Akteure ein und unterhielt diplomatische und wirtschaftliche Beziehungen, die recht umfangreich waren und manchmal sogar über das Osmanische Reich hinausreichten. So ebnete die osmanische Politik in der Sahara auch anderen Verwaltungen und Staaten im Zentralsudan den Weg, diese Politik im Kontext ihrer eigenen Interessen zu betrachten, und eröffnete eine neue politische Perspektive in der Region zu einer Zeit, als die kolonialistischen Invasionen der europäischen Staaten zwar begonnen hatten. Letztlich brachte diese Politik jedoch nicht den gewünschten Erfolg. Die osmanische Politik in der Sahara eröffnet Historikern auch eine neue Perspektive für das Verständnis der Beziehungen zu anderen afrikanischen muslimischen Herrschern und dem Osmanischem Reich in den entlegensten Gebieten des Reiches.

***Schlüsselwörter**: Osmanisches Reich, Sahara, Afrika, Zentral Sudan, 19. Jahrhundert.*

Giriş

16. yüzyıldan beri Garp Ocakları[1] sistemi altından Osmanlı'ya bağlı olan Trablusgarp, özellikle 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı adına yönetimi yürüten Karamanlı ailesinin kontrolündeydi.[2] Dolayısıyla 1835 yılına değin doğrudan bir Osmanlı yönetimi ve bürokrasisi bölgede mevcut değildi. Bölge 1835 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan kontrolü altına girdiğinde, yaklaşık 20 yıl boyunca merkezi yönetimin esas meşguliyeti, kıyı bölgelerinde kontrolü sağlayıp iç kesimlerdeki Ghuma ve Abdülcelil isyanlarını bastırmak olmuştu.[3] Bu ilk dönemde, Osmanlıların Sahra ile olan ilişkisi yalnızca oradan gelen tüccarların getirdiği zenginliklerden ibaretti. Özellikle 1840 sonrasında Osmanlı kontolünün Murzuk[4] ve Gadames[5] gibi Sahra ticaretinde[6] önemli rol oynayan şehirlere uzanması, Osmanlı'yı Sahra bölgesi için belirli bir siyaset gütmeye zorlamıştı.

[1] Garp ocaklarının tarihsel gelişimi ile ilgili bk. Seydi Toprak, "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22 Sayı: 1, 2012.
[2] Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.
[3] Cemal Atabaş, *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
[4] Murzuk şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Recep Nasir Al-Anf, *Madinat Murzuq Wa-Tijarat al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Tasie Eashr, Dirasat Fi al-Tarikh al-Siyasi Wa-l-Iqtisadi, Al-M.arkaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-ldirasa*t, Trablus 1998.
[5] Gadames şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Bashir Qasim Yusha, *Madinahu Ghadames Eabr Al-Asur, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-ldirasat*, Trablus 2011.
[6] Sahra ticaretinin tarihi ve sosyo ekonomik gelişimine dair bk. Ghislaine Lydon, *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

1. Osmanlı'nın 1840-1855 Arası Bornu Politikası: Başarısız Bir Emperyal Genişleme Denemesi

Abdülcelil isyanı bastırılıp Murzuk 1842'de Osmanlı kontrolüne alındığında, Trablusgarp Valisi Bornu'nun[7] çok uzakta olmaması gerektiği (ki aslında Bornu ile Murzuk arasındaki mesafe neredeyse İstanbul ile Trablusgarp arasındaki mesafeye denktir) ve Osmanlı otoritesine açık olabileceği fikrine kapılmıştı. Bu nedenle 1844'te Fizan Kaymakamına, Bornu'ya bir gayriresmi elçi göndererek hükümdarın Osmanlı yönetimini gönüllü olarak kabul etmeye istekli olup olmadığını öğrenmesi talimatını vermişti.[8] Kaymakam da bu gayriresmi görev için Hun'dan (bugünkü Libya'da Murzuk'un kuzeyinde bir şehir) Hüseyin el-Titiwi adında bir tüccarı seçmiş ve ona Bornu hükümdarına Osmanlı yönetimini kabul etmesi halinde Osmanlı ordusu tarafından korunacağına dair gayriresmi bir mesaj iletmesi talimatını vermişti. Tüm operasyonun gayriresmi olmasının sebebi, Bornu sultanılığına ve sultanın olası tepkisine dair genel bir bilgi eksikliğinin olması, bu sebeple de Osmanlı'yla olan ilişisini daha en baştan olumsuz kılmamak adına dolaylı bir yol izlemekti.

Bu, ilerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere, yüzyılın geri kalanında Osmanlı Sahra politikasını önemli ölçüde etkileyen, Osmanlı çıkarları adına gayriresmi görevler için yerel figürlerin işe alınmasının başlangıcına da işaret ediyordu. Dikkat çekici bir şekilde, Hüseyin el-Titiwi Bornu'ya gittiğinde 1825'ten beri fiili olarak gücü elinde tutan Ömer el-Kanemi'yle değil, büyük ölçüde sembolik bir konuma sıkışıp kalmış olan Bornulu Mai İbrahim IV ile görüşmüştü. Olası Osmanlı yönetiminin avantajları hakkında bölgenin ileri gelenleriyle konuştuktan sonar, Mai İbrahim IV tarafından görüşmeye çağrılmıştı. Bu görüşmede İbrahim IV, sultanlığını askeri koruma için Osmanlılara devretme konusundaki isteksizliğini açıkça dile getirmiş ve Osmanlı'dan sadece silah almakla ilgilendiğini vurgulamıştı.[9] Aynı zamanda Ömer el-Kanemi de 1845 yılında Osmanlılardan silah satın almak için Fizan Kaymakamına başvurdu. Ancak el-Kanemi'nin mektubunu bir İngiliz ajanı aracılığıyla göndererek kaymakamla temas kurma şekli Osmanlı yetkililerini huzursuz etti.[10] Her iki taraftan gelen acil silah talepleri karşısında vali, bir iç savaş hazırlığı yapıldığından şüphelenip müdahale etmemeye karar vermişti.[11]

[7] Bornu ülkesinin tarihi gelişimi ile ilgili bk. Vincent Hiribarren, *A History of Borno: Trans-Saharan African Empire to Failing Nigerian State*, C Hurst & Co Publishers, London 2017.
[8] D.M.T.L, kayıtsız, 1844 yılı demetinde.
[9] D.M.T.L., kayıtsız, 1846 yılı demetinde.
[10] D.M.T.L., kayıtsız, 1845 yılı demetinde.
[11] Gerçekten de valinin şüpheleri, 1846'da Bornu'da Ömer El-Kanemi ile İbrahim IV arasında patlak veren ve İbrahim'in ölümüyle sonuçlanan iç savaşla doğrulanmış oldu. Sonuç olarak Sayfawa hanedanının varlığı sona erdi ve El-Kanemi ailesi Bornu'da tam kontrolü ele geçirdi.

Her iki tarafın da olası bir Osmanlı yönetimine açık bir şekilde ilgisiz kalmasının bir sonucu olarak, Osmanlı yetkilileri bölgede mevcut doğal sınırlara ulaştıkları sonucuna vardılar ve Sahra'da daha fazla siyasi müdahalenin gereksiz olduğunu düşündüler. Bu noktada, Osmanlı yetkililerinin Sahra'ya dair, esas olarak Bornu merkezli, çok sınırlı bir anlayışa sahip olduklarını ve Ghat,[12] Agadez,[13] Kawar[14] ve Tibesti[15] gibi önemli merkezlerden tamamen habersiz olduklarını belirtmek gerekir.

2. Osmanlı'nın 1845-1875 Ghat-Kawar-Tibesti Siyaseti: İdarecilik Sisteminin Geliştirilmesi

Bornu'ya dair planlarını henüz askıya almadan önce, Osmanlı yetkilileri beklemedikleri bir taleple karşılaşmışlardı. 1845'te Ghat hakimi, şehrin Osmanlı otoritesine teslimi için Murzuk'a şahsen dilekçe vermiş fakat İstanbul'daki Osmanlı hükümeti Ghat'ın tam olarak nerede olduğunu bilmediği için bu talebi bir sonraki karara kadar askıya almıştı. Bu durum 1845 ve 1850 yılları arasında Kawar ve Tibesti hakimlerinin de kendi topraklarında Osmanlı yönetimi istemesiyle hızla değişti. Ancak bu talepler Osmanlı yetkilileri için bir zorluk teşkil ediyordu çünkü 1835'te Trablusgarp'a Osmanlı'nın müdahalesi esasen öncelikle Tanzimat reformlarının uygulanmasını amaçlıyordu.[16] Bu konuda 1840'larda ilerleme kaydedilmiş olunsa da, Ghat, Kawar ve Tibesti'nin yeni talepleri bürokratik bir boşluğa işaret ediyordu. Zira Tanzimat reformlarının uygulanmasında yaşanan altyapı zorlukları ve bu bölgelerdeki idari yapıların Osmanlı idaresinden farklı olması, Osmanlıların, bu bölgelerde herhangi bir reformun uygulanmasının mümkün olmadığına inanmasına yol açtı.[17] Bu nedenle Sahra'daki özel koşullarla başa çıkmak için yeni bir strateji geliştirme yoluna gidildi. Sonuç olarak iki ayrı yönetim alanı tanımlandı. Bunlardan ilki "hudud-ı Devlet-i Aliyesinde"ki bölgelerdi. Bu kategori,

---

[12] Ghat şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Najmi Rajab Diaf, *Madinat Ghat Wa Tijarat Al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Taasie Eashar, Markaz jihad al-Libiyin li-l-dirasar al-tarikhiat*, Trablus 1999.

[13] Agadez şehrinin özellikle de Air sultanlığıyla bağlantılı olan tarihine dair bk. Djibo Hamani, *Le Sultanat Touareg de l'Ayar - Au Carrefour Du Soudan et de La Berbérie*, L'Harmattan, Paris, 2006.

[14] Kawar vahasının özellikle de tuz ticareti üzerinden Sahradaki rolüne dair bk. Knut Vikor, The Oasis of Salt: The History of Kawar, a Saharan Centre of Salt Production, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Bergen, 1999.

[15] Tibesti bölgesinin tarihi ve sosyal gelişimine dair bk. Peter Fuchs, *Die Völker Der Südost-Sahara: Tibesti, Borku, Ennedi*, Universität Verlagsbuchhandlung, Wien, 1961. Özellikle Tibu halkının sosyal karakterine dair bknz. Jérôme Tubiana, *Contes Toubou Du Sahara*, L'Harmattan, Paris, 2007.

[16] Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

[17] Cami Baykurt, *Trablusgarp'tan Sahra-Yı Kebire Doğru*, haz. Yüksel Kaner, Özgür Yayınları, İstanbul 2011, s. 192.

imparatorluğun bir parçası olarak kabul edilen Trablusgarp ve Bingazi şehri ile iç kesimlerdeki Gadames ve Murzuk gibi şehirleri kapsıyordu. Bu kategori, 19. yüzyılda imparatorluk genelindeki resmi hükümet sistemi olduğu için Tanzimat reformlarının uygulanmasını gerektiriyordu. İkinci kategori olan "idare-i Devlet-i Aliyyesinde"ki bölgeler ise Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını içine düşmeyen ama Osmanlı'nın dolaylı idaresi altında olan bölgeleri ifade ediyordu. Bu kategori için kullanılan adın da gösterdiği gibi, bu bölgeler için birincil yönetim sistemi reformculuk değil idarecilikti. Dolayısıyla bu bölgelerin hakimleri Osmanlı yönetimini kabul ediyor, fakat kendi bölgelerini kendi istedikleri gibi yönetmelerine göz yumuluyordu. Böylece Osmanlı herhangi bir bürokratik reform öngörmeyip, herhangi bir vergi de toplamıyordu. Daha ziyade yapılan şey, var olan yönetim sisteminin olabildiğince çok değiştirilmeden idare edilmesiydi.[18]

Bu ikili yönetim alanı tasarımıyla Osmanlı yetkilileri Ghat, Kawar ve Tibesti için ayrı bir idari alan yaratmışlardı. Bu bağlamda, coğrafi ve ekonomik koşullar sebebiyle Tanzimat reformlarını uygulamaları mümkün olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmayacaklardı, ancak hakimleri Osmanlı Müdürü olarak atanıp, kendi mevcut yönetim sistemlerini Osmanlı bayrağı altında idare etmeye devam edebilecekti. Sonuç olarak, verdikleri talepler değerlendirilip, bu üç bölge/şehir 1850'de Osmanlı idaresi altına (ama Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmadan) girdi. Bu, yüzyılın geri kalanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra'daki varlığını da karakterize edecekti. Hatta bazı Osmanlı subayları, 20. yüzyılında başlarında bunun (yani idareciliğin) bölge için tek etkili yönetim şekli olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra'daki başarı öyküsünün ardında Tanzimat reformlarını uygulamak yerine mevcut yönetim sistemlerini idare etmeleri olduğunu kabul edeceklerdi.[19]

3. Osmanlı'nın 1850-1860 Arası Sokoto-Bornu Politikası: Ekonomik Genişleme

1850'lerde Sahra'daki idarecilik sistemin kuruluşu, Osmanlı yetkilileri arasında Agadez ve Sokoto halifeliğine[20] doğru bir olası genişleme ve Ghat, Kawar, Tibesti'nin günün birinde Osmanlı sınırlarına entegre edilip edilmemesi gibi konularda, yöneticiler arasında iç tartışmalara yol açtı. Yeni idarecilik sistemiyle birlikte Sahra'daki Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesi,

[18] Binbaşı Abdülvahid, *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşının Gözünden Libya,* haz. Süleyman Kızıltoprak ve Deniz Şefaattin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 105.
[19] Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 196.
[20] Sokoto hilafetinin tarihsel gelişimi için bk. Kemal Kahraman, *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*, İlke Yayıncılık, 2017.

Osmanlı yetkililerinin Sahra ötesi ticarete olan ilgisini de canlandırmıştı. Bornu, Waday[21] ve Sokoto Halifeliği gibi etkili aktörlerle güçlü siyasi-ekonomik ilişkiler kurma potansiyelinin farkında olan Osmanlılar, güvenli ve müreffeh bir ticaret ağı oluşturmanın kendileirini avantajına olacağını fark ettiler. Benzer bir amaçla, 1853 yılında Fizan Kaymakamı, Sokoto Halifeliği'ne bağlı Kano Emiri I. Osumanu ve Bornu'daki Ömer el-Kanemi ile bir ticaret anlaşması imzalayarak bölgedeki ilk uluslararası ticari bloğunu kurdu.[22] Böylece Kaymakam, arşiv belgelerine göre Murzuklu olan ancak yıllardan beri Kano'da yaşayan Seyyid Ali adında bir kişiyi Kano'daki Osmanlı tüccarlarının temsilcisi olarak atadı.[23] Aynı yıl kaymakam, o sırada Murzuk'ta bulunan ve Waday'a gitmeye hazırlanan Awjila'dan bir Mecabra tüccarını da aynı anlaşmayla Waday sultanı Muhammed Şerif'e gönderdi.[24] Kaynaklarda Waday sultanının anlaşmayı imzalayıp imzalamadığı net olmasa da, Kano ve Bornu'nun Fizan Kaymakamı tarafından belirlenen ticari bloğa dahil edilmesi, 19. yüzyılda tümden bir ticaret koridorunun tek bir ortak düzenleme altında olduğu ilk örneği temsil ettiği için Merkezi Sudan'da (Bugün Libya, Nijer ve Nijerya) önemli bir gelişmeye işaret ediyordu.

Ancak kaymakamın çabaları önemli bir zorlukla karşılaştı. Trablusgarp Valisi ve Fizan Kaymakamı Kano, Bornu ve Waday yöneticileri ile düzenli olarak yazışırken, özellikle 1850'den beri Merkezi Sudan'ın güneyinde kendilerini seyyah olarak tanıtan James Richardson ve Heinrich Barth adlı iki Avrupalı ajanın Trablus'taki İngiliz konsolosu tarafından bölgede İngiliz casusu olarak hareket etmekle görevlendirildiği istihbaratını almışlardı. Bu gizli casusluk misyonuna uygun olarak bu şahıslar Kano ve Bornu'da komplo teorileri yayıyor, "despot Türklerin" Afrika halklarının düşmanı olduğunu ve onları işgal edip köleleştirmeye hazırlandığı haberini yayıyorlardı.[25] Buna ek olarak, yeni istihbarat raproları, Ömer el-Kanemi'nin askeri bir plan hazırlığında olduğu, ancak Richardson ve Barth tarafından yayılan komplo teorilerinin etkisiyle Osmanlıların yakında bir orduyla Bornu'da ortaya çıkacağından korktuğu için planlarını ertelediği belirtmekteydi.[26] Sonuç olarak, Osmanlı yetkilileri Ömer el-Kanemi'nin yeni ticaret anlaşmasını Osmanlıların askeri bir operasyona önhazırlık için istihbarat toplama çabası olarak yorumlayabileceğinden şüphelenip yanlış anlaşılmaları önlemek için Bornu'da olası bir Osmanlı yönetimine dair öncesinde atılan diplomatik

---

[21] Waday ülkesinin tarihiyle ilgili bknz. Gustav Nachtigal, *Sahara und Sudan: Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika*, Brockhaus, Leipzig 1925.
[22] D.M.T.L., Tijarat, 1853 yılı demetinde.
[23] D.M.T.L., Tijarat, 1853 yılı demetinde.
[24] D.M.T.L., Tijarat, 1854 yılı demetinde.
[25] D.M.T.L., kayıtsız, 1853 yılı demetinde.
[26] D.M.T.L., kayıtsız, 1853 yılı demetinde.

adımları durdurma kararı aldı. Ancak, Şeyh Abdurrahman'ın 1854'te askeri bir darbeyle Bornu'da iktidarı ele geçirmesiyle durum daha da kötüleşti. Mevcut kırılgan durum nedeniyle, her iki taraf da, Abdurrahman ve Ömer el-Kanemi, şimdi Osmanlıların kendilerini işgal etme avantajını kullanacağından şüpheleniyordu. Bu nedenle, şimdi bir iç savaş durumunda olan Abdurrahman ve Ömar el-Kanemi, Osmanlılara karşı destek almak için Londra'ya mektuplar yazmaya başlamışlardı.[27]

4. Osmanlı'nın 1860-1890 Arası Bornu Politikası: Mütevellilik Sisteminin Geliştirilmesi

4.1. Osmanlı – İngiliz Çatışması, 1850-1860

İşin gerçeği, vali Mustafa Nuri Paşa (ö. 1879) Abdurrahman'a dostane ilişkiler ve işbirliği öneren bir mektup hazırlamakla meşguldu. Ancak mektup Murzuk'a doğru yola çıktığı sırada Fizan Kaymakamı Ömer el-Kanemi'nin karşı bir askeri darbeyle iktidarı yeniden ele geçirdiğini öğrendi. Bunun üzerine validen nasıl bir yol izleyeceği konusunda rehberlik istedi.[28] Başlangıçta vali bölgeden daha fazla ayrıntı beklemeye karar verdi. Birkaç ay sonra, kesin istihbarat raporları gelince, Ömer el-Kanemi'nin iktidarı elinde tutacağına ikna oldu ve ona bir dostluk mektup yazdı. Bu yazışmada vali, Osmanlıların Abdurrahman'ın askeri darbesiyle hiçbir ilişkilerinin olmadığını ve Ömer el-Kanemi ile her zaman olumlu bir ilişki sürdürdüğünü açıkça belirtti.[29] Vali, aralarındaki dostluğun altını çizmek için Osmanlıların Ömer el-Kanemi'nin şahsi hesabına çalışan kervanlardan vergi almayacağını dahi ilan etti.[30] Yine de Ömer el-Kanemi İngiliz komplo teorilerinden etkilenmeye devam etti ve iktidarı yeniden ele geçirdikten sonra Londra'ya mektup yazarak destek istedi ve hatta Kuka'da (Bornu'nun başkenti) bir İngiliz konsolosluğu açılmasını dahi teklif etti.[31] Böylece, Osmanlıların Bornu ile olan diplomatik faaliyetleri sonraki beş yıl boyunca ticaret anlaşmasıyla sınırlı kaldı. Ancak Fizan Kaymakamı ekonomik ilişkileri siyasi bir ilişkiye dönüştürmek için çaba göstermeye devam etti. Arşiv belgelerinde yer alan ilginç bir tartışma bu duruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. 1859'da Murzuk sakinleri şehrin merkez camisini yenilemeye karar vermiş ve bu amaçla kaymakamdan fon talep etmişlerdi. Ancak şehir hazinesinin projeyi destekleyecek durumu olmadığından, şehir meclisi (meclis-i bilad) Trablus'tan yardım istemek için ilginç bir fikir önermişti. Çağrılarında, Murzuk civarında bulunan 7200

[27] Sheikh Ali Bani Kyari, 'Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century', *Bornu History Conference*, Maiduguri 1987, Sayfaları numaralandırılmamış sunum.
[28] D.M.T.L., kayıtsız, 1855 yılı demetinde.
[29] D.M.T.L., kayıtsız, 1855 yılı demetinde.
[30] BOA., Cevdet Maliye, 3230.
[31] Kyari, 1987.

ağaçlık büyük bir hurma tarlasının Ömer el-Kanemi'nin bir akrabasına ait olduğunu belirtiyorlardı. Kendisi Bornu'nun sultanı olduğu için kendisinin ve akrabalarının mali yardıma ihtiyacının olmayacağını ve bu nedenle bu ağaçları camiye vakıf olarak bağışlayıp bağışlamayacağının soruşturulmasını talep ettiler.[32] Ancak yapılan soruşturmanın ardından Trablus şehir meclisi, bu alanın el-Kanemi ailesine değil, Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu dolayısıyla vakıf olarak verilemeyeceği yanıtını verdi.[33] Esasen bu arazi 1858 civarında Ömer el-Kanemi'ye kiralanarak, onu Osmanlı hükümetine yaklaştırıp ısındırma ve böylece Osmanlı tarafından kendisine yönelik bir tehdit olmadığına dair güvence verme amacı güdülmüştü.

Bununla birlikte, kendileri için gelişmiş elverişli koşullara rağmen, İngiltere Merkezi Sudan'a olan ilgisini giderek kaybetmeye başlamış ve hatta 1860'ta Bornu'nun yanı sıra Kano, Kawar ve Murzuk'taki tüm diplomatik ve casusluk faaliyetlerini durdurma kararı almıştı. Bu durum Bornu ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu çünkü İngiliz komplo teorileri bölgedeki etkilierini radikal bir şekilde kaybetmeye başladı. Sonuç olarak 1861'de Fizan Kaymakamı İstanbul'dan Bornu ve diğer Merkezi Sudan hakimleriyle ilişkileri geliştirmek için yeni diplomatik çabalar başlatması yönünde doğrudan bir emir aldı.[34]

4.2. Yerel Aktörlerin Osmanlı Sahra Siyasetini Şekillendirmesi, 1860-1870

Bu noktada, bu yedi yıllık (1853-1860) dönemde Osmanlıların Kano, Bornu ve Waday ile kapsamlı diplomatik bağlar kurarken, Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile hiçbir ilişki kurma girişiminde bulunmadığını vurgulamak gerekir. Bölgedeki geleneksel anlatılara göre bunun nedeni, Gadamesli tüccarlarının Osmanlılar adına bu şehirlerde gayriresmi misyonlar yürütmeyi kategorik olarak reddetmeleriydi, çünkü başka herhangi bir siyasi veya ekonomik aktörün müdahalesini engelleyerek ticari tekellerini korumaya çalışıyorlardı.[35] Zira Bornu ile ticarette Trablus, Hun, Sokna ve Murzuk'tan birçok tüccar faaliyet gösteriyordu ve Waday ile ticarette Awjila, Jalo ve Bingazi'den tüccarlar ana faaliyetleri paylaşıyordu. Ancak Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile yapılan ticarette Gadamesli tüccarlar mutlak bir tekele sahipti. Böylece, Trablusgarp ve Sahra'daki Osmanlı varlığı sırasında tekellerini korumak için Osmanlılarla herhangi bir işbirliğinden kaçınmışlar ve Osmanlıları Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile ticaretten başarıyla uzak

---

[32] D.M.T.L., Idara, 1860 yılı demetinde.
[33] D.M.T.L., Waqf, 1860 yılı demetinde.
[34] BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları, 20493.
[35] Görüşme No.5: Gadames İleri Gelenleriyle Oturum, Ghadames 2023.

tuttmuşlardı.[36] Sonuç olarak, Osmanlı bu şehirlerle bağlantısız kaldı ve uzun yıllar boyunca herhangi bir diplomatik ilişki başlatamadı.

1862 yılında Fizan Kaymakamı doğrudan bir emirle Hun'dan el-Titiwi ailesinin bir üyesi olan Muhammed el-Titiwi'yi bir kez daha Bornu'ya gönderdi. Amacı, Ömer el-Kanemi ile Fizan Kaymakamı arasında gayriresmi bir diplomatik kanal kurarak diplomatik ilişkileri geliştirmekti.[37] Aynı yıl kaymakam, Osmanlı idaresinde bulunan Kawar Müdürlüğü'nün, imparatoluğu dahil edilerek kaymakamlığa dönüştürülmesini de teklif etti. Kaymakamın verdiği rapora göre, Kawar vahasında bir Osmanlı garnizonu kurulmalı ve vergi toplanmaya başlanmalıydı. Kaymakam, Kawar vahasında bulunan tuz gölünün vahanın temel idari yapılarını ve vergilendirmeyi desteklemek için yeterli gelir sağlayacağını düşünüyordu. Ancak önerisi, bu tür eylemlerin, özellikle de askeri bir garnizon kurulmasının diğer bölgelerde yanlış anlamalara yol açabileceği gerekçesiyle reddedildi.[38] Aslında bu, yüzyılın geri kalanında Osmanlı yetkilileri arasında Kawar'ın statüsüne dair uzun bir tartışmanın da başlangıcıydı. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere, her zaman farklı görüşler öne sürüldü.

1862'den sonra Bornu ile diplomatik ilişkilerin önemli ölçüde iyileşmesinin ardından, Trablusgarp Vali'si, Muhammed Başala adında bir kişiyi önemli bir gayri resmi misyon üstlenmesi için görevlendirdi. Görevi, Ömer el-Kanemi'yi Osmanlı yönetimini kabul etmeye ikna etmek için lobi faaliyetlerinde bulunmaktı.[39] Aynı yıl Başala bu görevi kendisi üstlenmek yerine yükümlülüğü Abdurrahman Burkan adlı bir tüccara devretti. Tüm görev gayriresmi olduğu için, Osmanlı'nın Sahra'daki genişlemesinde önemli rol oynamalarına rağmen, Osmanlı arşivlerinde bu kişilerin biyografilerine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Libya'daki özel aile arşivleri ve bazı mahkeme kayıtları ile sözlü anlatılar bu kişiler hakkında birçok ayrıntı sunmaktadır. Örneğin, Trablus arşivindeki bir belge, Muhammed Başala'nın 1853 yılında Sokna'daki tüccarlar arasındaki bir sözleşme anlaşmazlığında yasal tanık olarak bulunduğunu ortaya koymaktadır. Belgedeki mührünün altında Soknalı olduğu ve Murzuk şehir meclisi üyesi olduğu yazılıdır.[40] Sokna şehir arşivinde bulunan bir başka belge, Muhammed Başala'nın 1856'da yazdığı bir mektuptur. Bu mektup,

---

[36] Örneğin 1880'de Gadamesli bir tüccar, Hacı Muhammed El-Gadamisi Kano Emir'i tarafından sarayından ticaret bakanı olarak atanmıştı. Osmanlılar bundan ancak çok yıllar sonra haberi olmuştu. Bakınız, Görüşme No.11: Malam Abubakr, Kano 2023.
[37] D.M.T.L., kayıtsız, 1862 yılı demetinde.
[38] BOA., İrade Meclis-i Vâlâ, 22191.
[39] D.M.T.L., kayıtsız, 1865 yılı demetinde.
[40] D.M.T.L., Tijarat, 1853 yılı demetinde.

onun Trablus'ta vali sekreteri olarak görev yapan bir arkadaşıyla yakın ilişkisine işaret etmektedir.[41] Ancak muhtemelen en önemli belgelerden biri, Sebha'da Awlad bin Kabah'ın özel aile arşivinde bulunan, 1855 yılında Murzuk şehir meclisinin bir toplantı protokolüdür. Bu belgede Muhammed Başala, Abubakır el-Titiwi ve Abdurrahman Burkan olmak üzere üç isim yer almaktadır. Mühürlerinin altındaki nota göre, Başala artık şehir meclisi üyesi değil, Sokna'da iş yapan bir tüccardı (tajir al-Sukni), el-Titiwi - daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi, el-Titiwi ailesinin üyeleri Bornu'da Osmanlılar için birçok resmi olmayan görev yürütmektedir - Murzuk'un belediye hazinedarıydı (amin al-sunduq) ve Burkan Murzuk'taki eşraf odası vekiliydi (naqib al-asharf).[42] Başka bir deyişle, Osmanlılar için Sahra ve ötesinde gayriresmi görevler üstlenen bu kişiler Hun, Sokna ve Murzuk'un yerel sakinleriydi ve aynı zamanda idari görevlerde bulunuyorlardı. Dolayısıyla, ne İstanbul'dan gönderilen resmi bir elçi ne de Fizan'daki rastgele yerel kimselerdi. Bu kişiler esasen zaten uzun süredir Osmanlı yönetimiyle çalışan yerel tüccarlardı. Osmanlılar için bu gayriresmi görevleri yerine getirirken kendi ticari faaliyetlerini de sürdürdüklerinin altını çizmek önemlidir. Dahası, bu gayriresmi görevlerdeki çabalarının bir ödülü olarak gümrük vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Abdurrahman Burkan'ın kardeşi ve Murzuk'ta tüccar olan el-Şafif Burkan'ın 1867'de Paris'teki uluslararası "Merchandise Exposé"ye katılarak biraderiyle Bornu'dan ithal ettikleri ürünleri sergilediğini gösteren bir belge özellikle dikkat çekicidir.[43] Ayrıca bölgedeki sözlü anlatılar Başala'nın Bornu ile ilişkisinin önemli bir temeli olduğunu göstermektedir. Bu rivayetlere göre Başala, Yusuf Paşa döneminde idari görevlerde bulunan Sokna'daki el-Ghazali ailesi ile yakın ilişki içindeydi. Bu ailenin bir üyesi olan el-Sanussi el-Ghazali'nin, el-Mukni'nin (Yusuf Paşa döneminde bir Trablus ordu kumandanı) 1810'larda Bornu'ya yardım etmek için Kanem'e düzenlediği askeri sefere katıldığı anlatılır. Operasyonun ardından geri dönmek yerine Kuka'yı ziyaret etmiş, Bornu'nun fiili sultanı Emin el-Kanemi (Ömer el-Kanemi'nin babası) ile şahsen görüşmüş ve onunla hem yakın bir dostluk hem de ticari ortaklık kurmuştu. Bu ilişki 1893 yılına kadar onların soyundan gelenler arasında da devam etmiştir.[44] Sokna şehir arşivinde yer alan çok sayıda mektup bu anlatıları desteklemekte, Emin el-Kanemi ve daha sonra Ömer el-Kanemi'nin Al-Ghazali ailesiyle yazışmaları da dahil olmak üzere, hem ticari hem de kişisel bağlarını göstermektedir. Örneğin, 1860 tarihli bir mektupta Ömer el-Kanemi, hayatı, bazı olaylara ilişkin duyguları ve dini

[41] M.G., Aile Koleksiyonu, 1856 yılı demetinde.
[42] P.A. 14, kayıtsız, 1855 yılı demetinde.
[43] D.M.T.L., kayıtsız, 1867 yılı demetinde.
[44] Görüşme No.9: Sokna'nın İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna 2023.

vecibeleri hakkında kişisel detaylar paylaşmaktadır.[45] Bu açıdan Başala'nın Ömer el-Kanemi ile el-Ghazali ailesi aracılığıyla kişisel bir bağlantısının olduğu sonucuna varılmaktadır.[46]

Yerel ve bölgeler arası bağlantıları sayesinde, 1865'ten beri Trablus'ta ikamet eden Başala ve Kuka'daki temsilcisi Burkan etkin bir şekilde lobi faaliyetleri yürüttü. Üç yıl sonra, 1868'de Burkan, Başala'ya Ömer el-Kanemi'nin iktidarı elinde tutması şartıyla Osmanlı yönetimini kabul etmeye istekli olduğunu bildirdi.[47] Ancak Osmanlı yetkilileri bu noktada bürokratik bir zorlukla karşılaştı. Ghat, Kawar ve Tibesti'de idarecilik sisteminin uygulanması, Sahra bölgesini Osmanlı bürokratik çerçevesiyle uyumlu hale getirmek için uygun bir çözüm olarak görülmüştü zira bu şehirlerin/bölgelerin yöneticleri bir Osmanlı müdürü olmakta bir problem görmüyorlardı. Ancak Bornu Sultanı Osmanlı yönetimini kabul ettiğinde, birkaç nedenden ötürü onu bu idarecilik sistemine entegre etmek mümkün değildi. Öncelikle, mevcut güçlü otoritesi ve sultan ünvanıyla, el-Kanemi'nin bir Osmanlı müdürü olmayı kabul etmesi pek olası değildi. Bununla birlikte, Bornu'da Osmanlı bürokrasisiyle eş tutulabilecek benzeri bir sistemin yokluğu, sultanın kaymakam veya vali olarak atanmasını da engelliyordu. Bu çıkmaza çözüm olarak Trablusgarp valisi ilginç bir fikir ortaya attı. 1869'da Bornu topraklarının tamamını Osmanlı padişahı adına vakıf ilan edip Ömer el-Kanemi'yi bu vakfın Osmanlı adında yöneticisi, yani mütevellisi, olarak atadı. Atama belgesinde ayrıca Abdurrahman Burkan, Osmanlı padişahı adına Bornu'nun ikinci vezirliğine getirildi.[48] Aynı yıl Osmanlı padişahı, Ömer el-Kanemi'ye Osmanlı İmparatorluğu'nun bayrağıyla birlikte kişisel bir mektup göndererek yönetimlerini kabul ettiği için şükranlarını ifade etti.[49] 1870'te Ömer el-Kanemi padişaha cevap vererek atanmasından dolayı teşekkürlerini iletti ve mektubunu "Bornu mütevellisinden aziz sultanına" (*min al-mutawalli Bornu ila sultani al-'azimi)* şeklinde imzaladı.[50] Aynı yıl vali, Ömer el-Kanemi'ye bir mektup yazarak bundan böyle her türlü ihtiyacının Osmanlı tarafından karşılanacağını ifade edip, Bornu'da zürafalar yakalayıp padişahın sarayı için İstanbul'a göndermesinin olası olup olmadığını sordu.[51]

Bu yeni gelişmeyle, bir vakıf olarak Bornu toprakları vergiden muaf tutuldu. Herhangi bir askeri garnizon kurulmazken, ülkenin başkenti Kuka'ya

---

45 M.G., Aile Koleksiyonu, 1860 yılı demetinde.
46 Görüşme No.9: Sokna'nın İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna, 2023.
47 D.M.T.L., kayıtsız, 1868 yılı demetinde.
48 D.M.T.L., kayıtsız, 1869 yılı demetinde.
49 B.O.A, İrade Dahiliye, 1286/42101.
50 D.M.T.L., kayıtsız, 1870 yılı demetinde.
51 D.M.T.L. Tijarat, 1870 yılı demetinde.

Osmanlı bayrağı çekildi. Nihayetinde bu atama Bornu'da pratikte çok az değişiklik yaratmıştı. Ancak Osmanlıların tamamen Bornu'ya özel oluşturduğu bu mütevellilik sistemi, bölge için birçok uzun erimli sonuçlar doğurdu. İdarecilik sisteminden farklı olarak, ülke bir Osmanlı vakfı olarak, Osmanlı toprağı sayıldı. Fakat bürokratik olarak imparatorluğu dahil edilmedi. Dolayısıyla Bornu, şeriatın vakıf yöneticilerine öngördüğü sınırlamalar içerisinde yönetme imtiyazı elde etmiş olan el-Kanemi ailesi tarafından hüküm sürülen bir Osmanlı toprağı haline geldi. Sonuç olarak, 1869'da Osmanlı İmparatorluğu üç farklı yönetim sistemi uygulayarak egemenliğini (sınırlarını değil) Trablusgarp'tan Bornu'ya kadar genişletti: 1) Trablusgarp'ta mevcut imparatorluk bürokrasisi (Bingazi, Gadames, Murzuk ve Awjila/Jalo dahil), 2) Sahra'da idarecilik sistemi (Ghat, Kawar ve Tibesti dahil), 3) Bornu'da mütevellilik sistemi.

5. Osmanlı'nın 1870-1880 Arası Sahra Politikası: Emperyal ve İdarecilik Sınırlarının Genişlemesi

1873'te Başala, elde edilen başarılı sonuçtan hareketle, çok daha hırslı bir plan hazırladı ve Burkan'a Katsina, Kano, Baghirmi ve Waday'ı Osmanlı yönetimini kabul etmeye ikna etmek için çalışmalara başlamasını iletti.[52] Başala'nın Katsina ve Kano'nun[53] Sokoto Halifeliği'ne bağlı olduğu gerçeğinin farkında olduğunu göstermesi, ancak bu gerçeğe kayıtsız kalması dikkat çekicidir. Mektupta ana hatları çizilen görev, Osmanlı makamlarından gelen resmi bir direktiften ziyade Başala'nın kişisel girişimi olarak sunulmuştur. Başala'nın bu planı aynı yıllarda bölgedeki diğer Osmanlı yöneticilerinin Osmanlı egemenliğini Sahra boyunca yayma konusunda heveslenmelerinden ilhamla geliştirmiş olması muhtemeldir. Örneğin aynı yıl Trablusgarp valisi, Ghat, Kawar ve Tibesti'de garnizonlar kurmak ve bunları vergilendirme yoluyla kaymakamlığa dönüştürmek için İstanbul'dan izin istemişti. Ancak İstanbul, böylesine önemli bir dönüşüme yatırım yapmak için uygun bir zaman olmadığını gerekçe göstererek bu planı reddetti.[54] Buna karşılık, Başala'nın planları gayriresmi nitelikte olduğu için İstanbul'dan resmi izin alınmasını gerektirmiyordu.

Bu siyasi manevralar döneminde Kano ve Bornu'daki ekonomik faaliyetler her zamanki gibi devam etti. Ancak 1871 ve 1873 yılları arasında Osmanlı yetkilileri Waday ile ticaret konusunda şikâyetler almaya başladı. 1871'de Awjila ve Jalo'nun önde gelen tüccarları Bingazi kaymakamına bir dilekçe

---

[52] D.M.T.L., kayıtsız, 1873 yılı demetinde.
[53] Bu iki şehrin tarihi ve Sokoto Hilafetiyle olan ilişkilerine dair bknz. Last, Murray, The Sokoto Caliphate, Humanities Press, New York, 1967
[54] BOA., Aynıyet Defterleri, Trablusgarb, 915/20-25.

sunarak Waday'a giden kervanlarının Borku'dan gelen Tibular tarafından saldırıya uğradığını ve önemli kayıplar verdiklerini bildirdiler. Ayrıca, kuraklık hurma hasatlarını ciddi şekilde etkilemiş ve vergi ödeyememelerine yol açmıştı.[55] Osmanlılara göre Waday güzergahı Sanusilerin etki alanına girdiği için müdahale etmemeyi tercih ediyorlardı.[56] Sonuç olarak, bu yağma saldırılarına karşı hiçbir önlem alınmamıştı. Osmanlı yetkilileri ancak 1873 yılında Waday sultanının Ounianga'daki Tibuları Borku dağlarına sürmek için inisiyatif aldığını ve böylece tüccarlar için güzergahı bir kez daha güvence altına aldığını öğrendi.[57] Bu örnek, 1870'lerde Merkezi Sudan'da Sahra ötesi ticaretin üç yönlü doğasını göstermektedir. Ghadames-Agadez-Sokoto güzergahında Agadez sultanı ve Sokoto Halifesi ticaretin düzenlenmesi ve güvence altına alınmasında başı çekiyordu; Murzuq-Kawar-Kuka/Kano güzergahında Osmanlılar yetkiliydi; Awjila/Jalo-Kufra-Abéche güzergahında ise Waday sultanının düzenlemeleri ve eylemleri geçerliydi.

Başala'nın siyasi planlarına dönersek, görevinin sonu net değildir, çünkü 1873'ten sonra Abdurrahman Burkan'ın adı artık hiçbir belgede geçmemektedir. Sonuç olarak, Burkan'ın görevini başarıyla yerine getirip getirmediği belirsizdir. Şimdiye kadar Burkan hakkında 1873'ten sonraki tek bilgi sözlü anlatılardan elde edilmiştir. Makalenin yazari 2023 yilinda Nijerya'nın Maiduguri şehrinde "Al-Burkani" soyismiyle tanınan bazı ailelerle görüşme fırsatı elde etmiştir. Burkan'ın Osmanlılar ile olan ilişkisinin ve misyonunun ailelerle paylaşılması üzerine, onun torunları oldukları ortaya çıkmıştır. Aile geçmişlerine göre Burkan uzun bir süre Kuka'da ikamet etmiş ve Ayşe adında Kanuri bir kadınla evlenerek üç çocuk sahibi olmuştu. Burkan, Murzuk'a dönmek ve İstanbul'u ziyaret etmek için güçlü bir istek duymasına rağmen, 1875 yılında beklenmedik bir şekilde vefat etmişti. Eşi baba evine dönmüş ancak el-Burkan soyadını taşımaya devam etmişti. Sonuç olarak, el-Burkan ailesinin soyu kardeşi aracılığıyla Murzuk'ta, çocukları aracılığıyla da Kuka'da ve daha sonra Maiduguri'de devam etmiştir. Burkan'ın muhtemelen Başala tarafından kendisine verilen görevi yerine getirmek için Merkezi Sudan'ın güneyinde çok sayıda yolculuk yaptığı da makale yazarına aktarılmıştır. Ancak, sözlü anlatılarda dahi görevinin sonucuna dair herhangi bir nüve bulunmamaktadır.[58]

---

[55] D.M.T.L., Idara, 1871 yılı demetinde.

[56] Osmanlı ve Senusiye tarikatı arasındaki ilişkiler için bknz. Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti ile Senussiye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2013.

[57] Binbaşı Ömer Subhi, *Trablusgarp ve Bingazi Ile Büyük Sahra ve Sudan*, haz. Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 69.

[58] Görüşme No.13: Al-Hajj Muhammad al-Burkani, Maiduguri, 2023.

1875 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra politikası önemli bir dönüm noktasına ulaştı. Valinin Ghat'ın Tibesti ve Kawar ile birlikte kaymakamlığa dönüştürülmesi önerisi İstanbul tarafından gereksiz görüldü. Ancak Kel Hoggar ile Kel Azgher[59] arasında çatışma patlak verip 1874'te Kel Azgher'in 2000'den fazla devesinin Kel Hoggar tarafından Ghat surlarının dışında ele geçirilmesiyle, Ghat Müdürü Fizan Kaymakamı'na başvurmuştu. Yazışmalarında Kel Azgher kabilesinin lideri Ahnuhen'in vahim durumunu anlatıp, Osmanlıların Kel Hoggar'a karşı savaşında kendisini desteklemesi halinde, tüm topraklarında, yani Azgher topraklarının tamamında Osmanlı egemenliğini kabul edeceğini bildirdi.[60] Bunun üzerine kaymakam bu fırsatı değerlendirmek istedi, ancak Ghat'a resmi bir ordu göndermenin bürokratik işlemler nedeniyle zaman alacağını göz önünde bulundurarak askerlik hizmetlerinden dolayı Koloğlu'na benzer ayrıcalıklara sahip olan Şati Araplarını Kel Hoggar'a karşı Kel Azgher'e yardım etmek üzere Ghat'a göndermeyi tercih etti. Kaymakam ayrıca Şati Arapları tarafından elde edilecek her türlü ganimetin kendilerine ait olacağını taahhüt etti.[61] Birkaç ay sonra başarılı bir şekilde geri dönmelerinin ardından vali, şehirde bir garnizon kurmak ve müdürü yeni kaymakam olarak atayarak artık Kel Azgher'in tüm topraklarını kapsayan bölgeyi bir kaymakamlığa dönüştürmek için Ghat'a küçük bir birlik gönderdi.[62] Kel Azgher'in bir temsilcisi de kaymakamlığın haznedarı olarak atandı. Bu atama uyarınca Kel Azgher, topraklarından gelip geçen tüccarlardan aldıkları toprak bastı haracını Osmanlılar adına resmi bir gümrük vergisi olarak tahsil edecek ve bunun bir kısmını Trablusgarp'a vergi olarak ödemekle yükümlü oldukları için tüm tahsilatların açık kayıtlarını tutacaktı.[63] Sonuç olarak, 1875 yılında Azgher bölgesi, idari merkezi Ghat'ta bulunan bir kaymakamlık olarak Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edildi.[64] Kel Azgher kabilesinin lideri, gümrük vergilerinin toplanması ve güvenliğin sağlanmasıyla görevli bir Osmanlı memuru olarak atandı. Bu gelişmenin ardından Ghat, Osmanlı idaresi altında ama sınırlarının ötesinde bir bölge

---

[59] Kel Hoggar ve Kel Azgher, Tevarik halkına ait farklı kabilelerdir. Tevariklerin sosyal yapısında dair bk. Muhammad Saeed Al-Qasar, Al-Tawariq - 'arab al-Sahara al-Kubra, Markaz dirasat wa-ibhath ashuwn al-sahara, Trablus, 1989. Daha geniş bir çerçevede Osmanlı Tevarik ilişkilerine dair bk. Muhammed Tandoğan, *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevarik Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.

[60] BOA., Aynıyet Defterleri, Trablusgarb, 915/150-155.

[61] BOA., Aynıyet Defterleri, Trablusgarb, 915/155-160.

[62] BOA., İrade Dahiliye, 49/188.

[63] BOA., Aynıyet Defterleri, Trablusgarb, 915/170.

[64] Ayrıca bk. Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999.

olmaktan çıkıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer alan ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildi.

Ghat'ın hızlı bir şekilde imparatorluk sınırlarına entegre edilmesi, Fizan Kaymakamı'nın aynı idari dönüşümü Tibesti ve Kawar'a da yaymayı düşünmesi için bir katalizör görevi gördü ve birgün Borku'yu da Osmanlı'ya dahil etme fikrine ön ayak oldu. 1878'de kaymakam, Tibesti'nin Tibu müdürü İbrahim Mekumi ve Kawar'ın Kanuri müdürü Süleyman bin Salih ile yazışmalar başlatarak onları kaymakam olarak atama ve kendi bölgelerinde bir garnizon kurma niyetini ifade etti. Ayrıca, Borku'nun Tibu lideri Muhammed Lanka'ya da bir mektup göndererek Osmanlı idaresini kabul etmesi halinde Osmanlı müdürü unvanı teklif etti.[65] Ancak kaymakamın planları, atamalar ve bu bölgelere gönderilecek yeni silahlı birliklerin oluşturulması için valinin iznini ve desteğini gerektiriyordu. Ancak planları için validen herhangi bir yanıt alamadı. İki yıl boşuna bekledikten sonra 1880'de kaymakam, valinin izni olmadan, bunu yapma yetkisi olmamasına rağmen İbrahim Mekumi'yi Tibesti kaymakamı ve Muhammed Lanka'yı Borku müdürü olarak atadı (Borku'daki Tibular Waday güçlerinin saldırısı altında olduğu için Osmanlıların yönetimini hevesle kabul ettiler).[66] Ancak Tibuların gelirlerinin kısıtlı olması nedeniyle kaymakam, Tibesti'de garnizon kuramadı ve vergi toplayamadı. 1886 yılına kadar vali, İbrahim Mekumi'nin kaymakam maaşına eşdeğer bir maaş aldığını fark etmemişti. Sonunda mesele açığa çıktığında Mekumi'nin maaşı müdür maaşına düşürüldü.[67] Aslında vali, Tibesti'nin birgün kaymakamlık olması fikrine karşı değildi. Onun duruşu, garnizon kurma ve vergi toplama yeteneği olmadan, müdüre kaymakam maaşı ödemenin israfi bir harcama olduğu inancından kaynaklanıyordu. Bu bakımdan vali, Borku liderinin müdür olarak atanmasına itiraz etmemiş ve bu atamayı onaylamıştır. Ancak ilginçtir ki padişah II. Abdülhamid, Tibesti'nin durumunu bizzat ele almış ve İbrahim Mekumi'yi Tibesti Kaymakamı olarak tutarak maaşının geri kalanını kişisel hesabından ona göndermiştir.[68] Sonuç olarak Tibesti herhangi bir garnizon almadan ve vergi ödemeden kaymakamlık olarak (ve bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak) kalmıştır. Kawar ise kaymakamlık görevini alamamıştı.

1878 yılına geri dönersek, Fizan Kaymakamı Tibesti, Kawar ve Bornu'yu Osmanlı imparatorluğuna dahil etmenin planlarını yaparken, vali de kendi planlarını yapmaktaydı. Vali, Zinder, Bornu, Katsina ve Kano ile yazışarak

---

[65] Sadık El-Müeyyed, *Afrika Sahra-Yı Kebiri'nde Seyahat*, haz. İ. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 148.
[66] BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523/1.
[67] BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523/2.
[68] BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 295/46.

onlara Kawar'da bir Osmanlı garnizonu kurma ve vahayı imparatorluk topraklarına entegre etme niyetini bildirdi. Bu hamle Fizan Kaymakamı'nın planlarından bağımsızdı. Bu garnizonun amacı, bölgedeki tüccarların güvenliğini sağlamak ve Sahra ötesi ticaretini korumak için buradaki yöneticilerle askeri bir ittifak oluşturmaktı. Ancak sadece Bornu'nun Osmanlı mütevellisi olumlu yanıt vererek gerektiğinde valiyle işbirliği yapmaya istekli olduğunu ifade etti.[69] Bu başarısız girişime rağmen aynı yıl vali, Hoggar diyarındaki Temassinine hakiminden beklenmedik bir mektup aldı. Hakim, Kel Hoggar ve Kel Azgher arasındaki savaşın Ghat'tan Temassinine'ye kaydığını ve şehrin sakinlerine ciddi zarar verdiğini bildirdi. Sonuç olarak hakim, Osmanlıların savaşı sona erdirme ve ek güvenlik sağlama sözü vermesi halinde kendi topraklarında Osmanlı yönetimini kabul etmeye hazır olduğunu ifade etti. Trablusgarp valisi güvenliği sağlamak için hızla küçük bir tümen gönderdi ve Kel Hoggar'la barış yapmaya zorlamak için Kel Azgher kabilesi lideriyle iletişime geçti. Yıl sonunda ihtilaf sona ermiş ve Temassinine hakimi Osmanlı bayrağını alarak resmi olarak Osmanlı Müdürü olarak atanmıştı.[70]

Dolayıyısla 1878-1880 döneminde Osmanlı Sahra sisteminde önemli değişiklikler gözlendi. Ghat ve Tibesti, Osmanlı idarecilik sisteminden çıkarılıp, kaymakamlık olarak Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edildi. Ek olarak, daha önce Osmanlı İmparatorluğu ile ilgisi olmayan bölgelerden olan Temassinine ve Borku, Osmanlı idarecilik sistemine entegre edildi.

6. Osmanlı'nın 1880-1900 Arası Sahra Politikası: Gerçekleştirilemeyen Genişleme Planları

6.1. Muhammed Başala'nın Misyonu

1875-1880 yılları arasında Trablusgarp valisi, Fizan kaymakamı ve padişah II. Abdülhamid, Sahra'ya yönelik kendi stratejilerini takip ederken, aynı yıllarda dördüncü bir aktör de planlarıyla yeniden ortaya çıktı. Abdurrahman Burkan'ın (ani ölümü nedeniyle) muhtemel başarısızlığından sonra, 1878'de Temassinine, Ghat ve Tibesti'deki hızlı başarının verdiği ilhamla Muhammed Başala, bizzat kendi planına girişti ve dört yılını Kuka'da geçirip geri döndü. Daha sonra doğrudan II. Abdülhamid'e, bu dönemdeki vizyonunu ve faaliyetlerini ayrıntılarıyla anlatan kapsamlı bir kişisel rapor sundu. Rapor, onun Abubekir Temini (Osmanlı Kawar Müdürü), Ömer el-Kanemi (Osmanlı Bornu Mütevellisi), Tenimo (Zinder Sultanı), Hacı Muhammed Belho (Air bölgesindeki Kel Away kabilesinin hakimi) gibi bazı bölge ileri gelenleriyle kişisel temaslarını belgelemektedir. Ayrıca isimlerini

[69] Sadık El-Müeyyed, 2018, s. 149.
[70] BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523.

vermediği, bazı Kel Azgher ve Kel Hoggar reisleriyle görüşmeler yaptığı raporda bahsedilmektedir. Bu doğrudan kişisel görüşmelerin yanısıra, Başala ayrıca bazı bölge hakimleriyle mektuplaştığını belirtmektedir. Burada şu isimler zikredilmektedir: Şeyh Abdu (Sokoto Halifesi), Muhammed Bilu (Kano Emiri), Abubekir bin İlyas (Mandara Hakimi), Muhammed Kertike (Baghirmi hakimi), Şeyh Abdulcelil (Kanem Hakimi), Seyyid Yusuf (Waday Sultanı).[71]

Dört yıllık lobi çalışmalarının ardından Başala, Kanem'deki Abdülcelil hariç Hoggar, Air, Sokoto, Zinder, Mandara, Baghirmi ve Waday'daki tüm yöneticilerin kendi ülkelerinde Osmanlı Mütevellisi rolünü kabul etmeye istekli olduklarını bildirdi. Resmi bir atamanın, topraklarını vakıf ilan etmenin ve ülkelerinde Osmanlı bayrağının çekilmesinin Osmanlı yönetimini tanımaları için yeterli olacağını bildirdi. Bu çabaların ikna edici olmaması durumunda Başala, Osmanlıların tümen göndererek bölgelere garnizon kurması olasılığını önerdi. Hatta bölgede yüksek itibara sahip oldukları için padişaha resmi atamalarının ve Osmanlı bayrağının Senussi tarikatının mensupları ile birlikte gönderilmesini tavsiye etti.[72] Ancak padişah II. Abdülhamid, Başala'ya hiçbir yanıt vermedi. Bu nedenle, Merkezi Sudan'ın güneyinin tamamında muazzam bir mütevelliyat yaratmaya yönelik resmi olmayan misyonu ve ayrıcalıkları belirsizliğe düştü. Yaklaşık on yıl sonra, 1892'de Murzuk'tayken, Başala, vergi kaçırmak ve Osmanlı yetkililerinin bilgisi dışında "yasadışı" bir görev yürütmekle suçlandı. Fizan yetkilileri onu Merkezi Sudan'ın güneyiyle gizli casus bağlantıları olan tehlikeli bir kişi olarak görüyordu ve bu da onun yargılanmak üzere İstanbul'a nakledilmesine yol açmıştı.[73] Ancak İstanbul'a vardıktan kısa bir süre sonra derhal serbest bırakıldı ve hatta Osmanlı adına önceki resmi olmayan misyonundaki hizmetinin karşılığında kendisine maaş verildi.

6.2. Trablusgarp Valisi ve Fizan Kaymakamı'nın Sahra Çekişmesi

1882 yılında Başala'nın Kuka'daki gayri resmi görevinden dönmesiyle Fizan Kaymakamı ile Trablus Valisi arasındaki rekabette yeni bir dinamik ortaya çıkmıştı. Kaymakam, silahlı bir tümen konuşlandırarak Kawar'ı kaymakamlık olarak kurmak için validen izin istedi. Bununla birlikte vali, böyle bir eylemin bölge için aşırı saldırgan olduğu yanıtını verdi ve siyasi meselelerle uğraşmak yerine Sahra'daki ticaret koşullarının iyileştirilmesine odaklanılmasını önerdi.[74] Fakat aynı vali daha önce 1878 yılında Kawar'a

[71] BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 13/56, 2-4.
[72] BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 13/56, 5.
[73] BOA., Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, 255 - 32.
[74] D.M.T.L., Idara, 1882 yılı demetinde.

silahlı bir tümen göndermeyi planlamıştı. Ayrıca vali, kaymakamın planını reddetmesine rağmen daha sonra kaymakamın kendi birliklerini konuşlandırmasını engellemek amacıyla Kawar'a silahlı bir tümen göndermeye karar verdi. Ancak padişah II. Abdülhamid'in yanında yer alan Trablusgarp ordu komutanı, valinin Kawar'a gitme emrini reddetti. Sonuç olarak vali, İstanbul'a resmi bir şikayette bulunarak, ordu komutanını iklim koşullarını bahane ederek emri reddetmekle suçladı.[75] Osmanlı yönetimi içindeki bu bürokratik çatışma, reformcu ve muhafazakar görevlilerin birbirlerinin planlarını sabote etmesi nedeniyle, Kawar'ın 1882'de kaymakamlık olarak kurulması planının hayata geçirilmesine engel oldu. Bu iç bürokratik çatışmanın sonucunda her ne kadar hem reformcu hem de muhafazkar görevliler aslında Kawar'ı kaymakamlığa dönüştürmek istediyse de, Kawar devam eden yıllarda müdürlük olarak kalmaya devam etti.[76]

Fizan Kaymakamı, Kawar'la ilgili tartışmaların yanı sıra 1882'de Sahra siyasetinde de aktif olarak yer aldı. Özellikle valiye yazdığı bir rapor, Kano ve Bornu ile 1853'te imzalanan ticaret anlaşmasının gelişimine ilişkin çok önemli bir ayrıntıyı göstermektedir. Kaymakam raporunda, Sokoto ve Zinder'deki hükümdarıların öldüğünden haberdar olduklarını belirtmektedir. Bunun üzerine kaymakam, bu haberle ilgili olarak Ghat ve Tibesti Kaymakamları ve Kawar Müdürü'ne durumu bildirmişti. Ancak daha ilginci, Agadez sultanına, Sokoto ve Zinder'deki hükümdarların ölümlerine rağmen yeni hükümdarların ticaret anlaşmasını sürdürmeye kararlı olduklarına dair güvence veren bir mektup da göndermişti. Kaymakam anlaşmayı yenileme niyetini de dile getirmiş ve Agadez sultanına anlaşmanın devamlılığı konusunda endişelenmemesini tavsiye etmişti.[77] Bu, 1882 yılına gelindiğinde Kano, Bornu ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret anlaşmasının Zinder, Sokoto ve Agadez'i de kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir. Ne yazık ki arşiv materyalleri Sokoto, Zinder ve Agadez'in bu anlaşmaya katılmasının kesin zaman çizelgesi hakkında bilgi vermemektedir. Bu anlaşmalar, güney Merkezi Sudan'ın neredeyse tamamını etkili bir şekilde Osmanlı'nın ticaret bloğuna dahil etti ve bu blok, 1893'te Rabillah'ın Bornu'yu işgaline kadar yürürlükte kaldı.

Aynı yıl kaymakam, bir şikayetle ilgili olarak Waday sultanıyla iletişime geçti. Borkulu bir grup Tibu tüccarı, 1882 yılında Waday'dan gelen silahlı militanlar tarafından yağmalanmaya maruz kalmıştı. Bunun üzerine tüccarlar Borku Müdürü'ne şikayette bulunmuşlar ve o da konuyu kaymakamın

[75] BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 278.
[76] Binbaşı Abdülvahid, 2020, s. 107.
[77] D.M.T.L., kayıtsız, 1882 yılı demetinde..

dikkatine sunarak onun müdahalesini istemişti. Kaymakam daha sonra Waday'a resmi bir yazı göndererek Borku'nun Osmanlıların idaresi altında olduğunu ve Borku'lu Tibu'lara yönelik herhangi bir saldırının Osmanlılara karşı bir harekat olarak yorumlanacağını bildirdi. Sonuç olarak kaymakam, meydana gelen kayıpların derhal tazmin edilmesini talep etti. Waday sultanı meselenin ciddiyetini kavrayıp militanlar tarafından yağmalanan eşyaları derhal geri gönderdi.[78]

6.3. Ghat İsyanı

Merkezi Sudan'daki siyasi ve ekonomik durum 1885 yılına kadar önemli bir değişiklik göstermedi. Bu yıl içerisinde Osmanlı yetkilileri bir kez daha birçok olaya müdahale etmek zorunda kaldı. En önemli olay Ghat yakınlarındaki Barakat köyünde ortaya çıkan isyandı. Sözlü kayıtlara göre 1885 yılında Fransız işgalı altındaki Cezayir'e bağlı Wargala'dan üç şeyh Ghat'a gelmişti. Geldiklerinde bunlardan ikisi, Şeyh Hamid ve Şeyh Kali, bazı rakip Kel Azgher gruplarıyla temasa geçerek onları mevcut kabile lideri ve kaymakamı tahttan indirmeye ikna ederek, Osmanlı yönetiminin yasadışı olduğu propagandasına başlamışlardı. İsyankar faaliyetleri ortaya çıkınca iki şeyh, Osmanlı yönetimine karşı açıkça cihad çağrısı yaparak şehri terk etmiş ve Barakat'a yerleşmişti. Sonuç olarak kaymakam, iki şeyhi tutuklamak için şehir garnizonundan silahlı tümeni Barakat'a gönderdi. Osmanlı tümeni köye gelip onları tutuklamaya çalıştığında şeyhin yandaşları ateş açtı. Kısa bir çatışmanın ardından iki şeyh ölürken yandaşları Osmanlı tümenine karşı galip geldi. Daha sonra şehri kuşatma altına aldıklarında kaymakam Kel Azgher reisinden yardım istemek zorunda kaldı. Ancak reis Ghat'a vardığında cihatçı isyancıların safında yer alan rakipleri tarafından suikasta kurban gitti. Reisin ölümü üzerine, merhum reisin anne tarafından akrabası olan ve kabile reisi pozisyonunu üstlenmeye hazırlanan, lakin o sırada Bornu'da olan, Yahya Ghat'a çağrıldı. Ancak yoldayken, o zamana kadar Ghat'ta sessizce kalan, Şeyh Seyif Ebubekir isimli üçüncü şeyh ona mektuplar göndermeye başlamıştı.[79] Yahya'yı Osmanlı yönetminin illegal olduğuna ikna edip, onu şehir kaymakamını öldürmeye teşvik etti. Şeyhin bu faaliyetleri duyulunca, Ghat şehrinin kadısı harekete geçti. 1885 yılında Ghat kadısının Murzuk ve Trablus kadılarına yazdığı bir mektup, birçok Müslümanın ölümüne yol açan savaş propagandası nedeniyle şeyhi yargılamak için şehrin ileri gelenlerini topladığını belirtmektedir. Bu oturumun sonucunda, mahkeme kararıyla şeyh ölüm cezasına çarptırıldı.[80] Ancak bu esnada Yahya şehre saldırıp tüm

[78] Sadık El-Müeyyed, 2018, s. 158.
[79] Görüşme No.2: Ghat'ın İleri Gelenleriyle Oturum, Ghat, 2023.
[80] D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde.

Osmanlı askerlerini ve Ghat Kaymakamı'nı öldürdü. Muharebenin sonunda Yahya'nın kendisi de hayatını kaybetti. Nihayet ortalik sakinleştiginde Yahya'yı saldırmaya teşvik eden şeyh derhal şehirden ayrılarak Kanem'e kaçtı ve kısa süre sonra Osmanlılar Ghat'ın ve tüm bölgenin kontrolünü geri aldılar. Yine de Osmanlı yetkilileri onun şimdi Kanem'de bulunan Awlad Süleyman kabilesini Osmanlılara karşı kışkırtacağından endişe ediyorlardı. Bu nedenle Fizan Kaymakamı, Bornu Mütevellisine, Ghat kadısının kararını içeren bir mektup yazdı. Şeyh unvanını taşıyan bu Fransız casusunun Kel Azgher'i Osmanlılara karşı isyana kışkırttığını ve şu anda Kanem civarında olduğunu ve aynısını Awlad Süleyman'a yapmak niyetinde olduğunu bildirdi. Aldıkları bilgiye göre Awlad Süleyman mensupları ona aldırış etmemişti ve şu anda şeyhin Bornu'ya doğru yönelmiş olması muhtemeldi. Bu nedenle kaymakam, mütevelliye, şayet şeyhe Bornu civarında rastlamaları halinde idam cezasına çarptırıldığı için derhal idam edilmesini bildirdi.[81] Arşiv materyallerinde bu şeyhin bundan sonraki akıbeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

6.4. Bornu'nun Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri

1885-1886 yılları arasında Osmanlılar Ghat'la meşgulken Bornu'da da önemli gelişmeler yaşanıyordu. Şeyh Bukar'ın (1881-1884) kısa hükümdarlığının ardından yeni mütevelli olan Şeyh Haşimi (1885-1983) iktidara gelmişti. Şeyh Haşimi, tahta çıktığını Fizan Kaymakamı'na bildirmiş ve yeni bir Osmanlı bayrağının gönderilmesiyle birlikte resmi tayinini talep etmişti.[82] Vali, atama belgesine iliştirdiği mektubunda, "önceki atalarınız Bornu'da bugüne kadar Osmanlı adına çok güzel işler yaptı, siz de atalarınız gibisiniz, bu bizi sevindiriyor" diyerek memnuniyeti ifade etti ve bir Osmanlı bayrağı gönderdi.[83]

Şeyh Haşimi'nin iktidara gelmesi bölgede önemli bir gelişmeye işaret etmekteydi. Seleflerinden farklı olarak güçlü bir dini karaktere sahip olan Haşimi, padişah II. Abdülhamid'in İslam Birliği (ittihad-ı İslam) politikasına derin bir hayranlık besliyordu.[84] Mütevelli görevini üstlendikten sonra Haşimi, Merkezi Sudan'ın güneyinin tamamında Osmanlı mütevelliyat sistemini uygulamaya yönelik kendi planlarını formüle etmeye başladı. 1885 yılında Trablusgarp valisine yazdığı bir mektupta, mütevelliyat sisteminin faydalarını Sokoto Halifesi Şeyh Umaru'ya iletmiş ve onu Osmanlı yönetimini talep etmesi konusunda teşvik etmişti.[85]

---

[81] D.M.T.L., kayıtsız, 1886 yılı demetinde.
[82] D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde.
[83] D.M.T.L., kayıtsız, 1886 yılı demetinde.
[84] Kyari, 1987.
[85] D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde..

Bu noktada Sokoto halifesinin bu plana verdiği tepkiye ilişkin arşiv materyallerinde harhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Agadez'deki sözlü kayıtlar, 1885 yılında Agadez'de Sokoto ve Zinder'den gelen temsilcilerle toplantı yapıldığını ve bunun ardından İstanbul'a ortak bir komisyon gönderildiğini belirtmektedir.[86] Bu toplantının ayrıntıları ve İstanbul'a yapılan yolculuğun amacı bölge sakinleri tarafından bilinmezken, önemli bir belge bu komisyonun Ghat'a 1885-1886 civarında geldiğini doğrulamakta ve misyonlarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu belgeye göre komisyon Ghat'a gelmiş ve özel bir törenle karşılanmıştı. Ghat kaymakamına, Fransızların Sahra'daki askeri faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı bildirip, Fransızlara karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun koruması altında bir siyasi blok oluşturmak için İstanbul'la görüşme niyetinde olduklarını açıklamışlardı. Ancak, Kel Azgher resi Yahya'nın şehri kuşattığı zamana denk gelecek şekilde Ghat'tan Murzuk'a doğru yola çıktıklarında, komisyonun tüm üyeleri reisin birlikleri tarafından öldürülmüş, bu da misyonun başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştu.[87]

Bu noktada, Sokoto'nun (ve belki Zinder'in yanı sıra Agadez'in de) dikkatini Fransızların Sahra'da artan askeri faaliyetlerine çeken ve onları Osmanlı yönetimine yönelmeye teşvik edenin Bornu mütevellisi olup olmadığı belirsiz, fakat muhtemeldir. Ancak görevin trajik sonu, mütevellinin planlarını derhal durdurdu. Ayrıca aynı yıllarda Fizan kaymakamından bir Fransız casusuyla ilgili (önceki sayfalarda ismi Ghat isyanına karışan şeyh) bir mektup alan mütevelli, komisyon üyelerinin öldürülmesinde Fransızların parmağı olduğu sonucunu çıkardı. Bunun üzerine özellikle 1887'den sonra Fransız ve İngiliz seyyah ve görevlilerine karşı sıkı bir politika uygulamaya başladı. Örneğin, 1890'da bir Fransız misyonu diplomatik amaçlarla Bornu'ya girmeye çalıştığında, mütevelli, İstanbul'dan izin almaları konusunda ısrar etmiş ve söz konusu izni alana kadar Bornu'ya girişlerini reddetmişti.[88] Aynı durum 1891'deki bir İngiliz misyonunun başına da gelmişti.[89]

Şeyh Haşimi'nin 1885-1886'da Osmanlı mütevelliyat sistemini Merkezi Sudan'ın güneyine yayma çabalarına rağmen Osmanlı böyle bir çabaya ilk başlarda ilgi göstermedi. Hatta 1893'te Rabillah güçleri Bornu'yu işgale başladığında Haşimi'nin yadım çağrılarına Osmanlı yöneticileri sessiz kalmayı tercih etmiş, dolayısıyla aynı yıl mütevelliyat sistemi ortadan

[86] Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez, 2023.
[87] B.O.A. Yıldız Esas Evrakı, 122/121.
[88] A.E.F., Tripoli, 27/8.
[89] J. E. Flint, *Sir George Goldie and the Making of Nigeria*, Oxford University Press, London 1960, s. 171.

kalkmıştı.[90] Ancak Bornu'nun kaybedilmesi ve Rabillah'la savaşma bahanesiyle Fransızlar'ın bölgeyi işgale başlaması diğer yerel yöneticiler arasında derin kaygılar yaratmıştı. Örneğin 1896 yılında Trablusgarp valisi Bingazili tüccar Osman Zikri Efendi ile Wadaylı tüccar Hüseyin Serir Efendi'den Waday ile ilgili gizli bilgiler almıştı. Bu kaynaklara göre Waday sultanı, Trablusgarplı tüccarlara, Osmanlıların kendi yönetimini kabul etmesi halinde koruma sağlayıp sağlayamayacağını sormuştu. Sonuç olarak vali, Rabillah ve Sokoto için bir model görevi görebilecek ve potansiyel olarak Osmanlı yönetimini Merkezi Sudan'ın güneyine yayabilecek yeni bir mütevelliyat sistemi kurmak için Waday'a bir heyet göndermeyi önerdi.[91] Ancak Waday'da benzeri bir mütevellilik sisteminin kurulup kurulmadığı arşiv belgerinde net değildir.

6.5. Kawar'ın Statüsü Üzerine Tartışmalar

1886'yı takip eden yıllarda Osmanlı yetkililerinin dikkatleri Agadez, Sokoto ve Zinder ile yapılan ticaret anlaşmasına çevrildi. Kawar'ın statüsünün müdürlük mü yoksa kaymakamlık mı olması gerektiği, Osmanlı bürokrasisi içinde uzun süren iç tartışmaların konusu haline geldi. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra Kawar civarındaki ticaretin önemli bir zenginlik kaynağı haline gelmesi, bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dahil edip vergi toplamaya başlanması konusunda yeni tartışmaları alevlemişti.[92] Ayrıca Awlad Süleyman'ın Kawar civarındaki Murzuk'tan gelen kervanlara düzenli saldırıları yerel tüccarlar arasında genel bir beklenti de yaratmıştı. 1889'dan Soknalı bir tüccarın kişisel bir mektubundaki şu cümle beklentiyi açıkça göstermektedir: "...inşallah Osmanlı yakın zamanda Kawar'da bir garnizon kurarak bu tür saldırılara bir son verecektir."[93] Hatta Trablus'tan gelen özel bir görevli, Kawar Müdürü'nün ticaretle uğraşarak zenginlik kazandığını ve gelişen ticaretin genel olarak halk için hatırı sayılır bir refah yarattığını İstanbul'a iletmişti. Dolayısıyla, bölgenin Osmanlı topraklarının dahil edilmesinin vaktinin geldiğini bildirmişti.[94] Ancak bu dönüşüm için beklenen yetki İstanbul'dan gelmedi. İroniktir ki, 1892 yılında Kawar Müdürü Şeyh Abdülkadir, vali ile görüşmek üzere bizzat Trablus'a dahi gelmişti. Validen ayrı olarak, müdürle kişisel görüşme yapan II. Abdülhamid'in özel bir ajanının raporuna göre Şeyh Abdülkadir, uzun süredir İstanbul'dan silahlı birlikler bekliyordu. Kawar halkının vergi ödeyecek yeterli servete sahip olduğuna ve

---

[90] Sami Çölgeçen, *Sahra-Yı Kebiri Nasıl Geçtim*, ed. Ömer Hakan Özalp, Özgü Yayınları, İstanbul 2014, s. 242.
[91] BOA., Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayetler Evrakı, 35/88.
[92] M.G., Aile Koleksiyonu, 1892 yılı demetinde.
[93] M.G., Aile Koleksiyonu, 1889 yılı demetinde.
[94] BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 295/46.

bunun karşılığında güvenlik için bir garnizon hak ettiğine inanıyordu. Sonuç olarak Kawar'ın kaymakamlığa dönüştürülmesini talep ediyordu.[95] Fakat müdür, beklenen atamayı ve askeri desteği alamadan Kawar'a dönmek zorunda kalmıştı.

Beş yıl süren tartışmaların ardından 1897'de Fizan Kaymakamı, Fransız ve İngilizlerin bölgedeki askeri faaliyetlerinin ciddi bir tehdide dönüştüğünü İstanbul'a bildirdi. Kawar'ın kaymakamlığa dönüştürülmesinin ve burada bir garnizon kurulmasının aciliyetini vurguladı, aksi takdirde bu, Avrupalı güçlerin yasadışı saldırılarına ve toprak iddialarına yol açabilirdi.[96] İstanbul, daha önceki diğer talepler gibi bu talebe de yanıt vermedi. İstanbul'dan Kawar'ı kaymakamlığa dönüştürüp bir garnizon kurma emri ancak 1902 yılında çıktı.[97] Ancak bölgeye herhangi bir kaymakam ulaşamadan Fransız silahlı kuvvetleri zaten bölgeye iyice yaklaşmıştı ve bölgenin son müdürü Seyyid bin Ali'nin valiye yazdığı son mektupta da uyardığı gibi, Fransızların Osmanlı idarecilik sistemini göz ardı ederek Kawar'ı hukuka aykırı bir şekilde işgal etmeleri çok uzun sürmedi.[98] Dolayısıyla Kawar hiçbir zaman kaymakamlık statüsüne ulaşamadı ve Osmanlı'dan hiçbir koruma alamadan sömürge istilasına kurban gitti. Benzer şekilde Temasinine, Fransız kuvvetleri tarafından yasadışı bir şekilde işgal edildiğinde, Osmanlılar yalnızca zayıf bir diplomatik protestoya başvurdu. Bu başarısız politikalar reformist aydınlar[99] ve valiler[100] tarafından ağır bir şekilde eleştirildi. Fakat padişah II. Abdülhamid'in özel ajanlarının İslam Birliği politikası doğrultusunda Kawar, Sokoto ve Bornu'da aktif olarak görev yaptığı dikkat çekmektedir.[101] Ancak faaliyetleri, herhangi bir yönetim sistemi oluşturmak yerine öncelikle bilgi toplamaya ve potansiyel Fransız ve İngiliz işgallerine karşı cihadın savunuculuğunu yapmaya odaklanmıştı. Bu bakımdan bu ajanlar çoğunlukla seçilmiş Senussiya mensuplarından oluşuyordu. Örneğin, 1901'de iki Senussi şeyhi, el-Şerif el-Sanussi ve el-Hac el-Sanussi, Sokoto ve Bornu'daki son durumu daha ayrıntılı araştırmak için Kawar'a gönderilmişti.[102] Ancak eylemleri, somut maddi destek veya koruma sağlamaktan ziyade, öncelikle

---

[95] BOA., Yıldız Esas Evrakı, 122/2389.
[96] D.M.T.L., Idara, 1898 yılı demetinde..
[97] BOA., İrade Hususi, 1319/88.
[98] BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 278.
[99] Çölgeçen, 2014, s. 150–75.
[100] D.M.T.L., Idara, 1891 yılı demetinde..
[101] Bu politikanın temelinde, Merkezi Sudan'daki yerel nüfusun padişah unvanından ziyade halife unvanına daha yakın olduğu inancı yatıyordu. Sonuç olarak padişah II. Abdülhamid, Osmanlı egemenliğini tesis etmek ve koruma sağlamak yerine halife unvanını kullanmayı ve bölgede cihatçı söylemleri yaymayı tercih etti. Bakınız, BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 3/34.
[102] D.M.T.L., Tijarat, 1901 yılı demetinde..

yerel halkı Fransız ve İngilizlerin yaklaşan işgaline karşı silahlanmaya teşvik etmeye hizmet etti. Aslında II. Abdülhamid'in, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yayılmasına karşı rakip olarak izlediği İslam Birliği stratejisinin politikası da tam olarak buydu.

6.6. 1893 Sonrası Osmanlı Hakimiyetinin Sahra'daki Gerileyişi

1893'te Bornu'nun düşmesinin ardından Merkezi Sudan'ın güneyinde Osmanlıların etkisi önemli ölçüde azaldı. Ancak Fransız ve İngilizlerin sömürge saldırıları karşısında bölgede Osmanlıların imdada yetişeceğine dair söylemler yaygınlaşmıştı. 1908'de Osmanlı aydını Sami Çölgeçen, artık İngiliz yönetimi altında olan Yola Emiri'nin böyle bir hikayesiyle doğrudan karşılaşmıştı. Emir, Sami Çölgeçen'e, bazı alimlerin Osman dan Fodio (Sokoto Halifeliği'nin kurucusu) tarafından yazılan gizli bir metne atıfta bulunduğunu aktardı; bu metinde, dünyanın sonu yaklaştığında "Türklerin" doğudan çıkıp "şeytan"la mücadele edeceklerini anlatılmaktaydı.[103] Bu anlatılar, Trablusgarp'ın 1911'de İtalyan sömürge güçlerinin eline geçmesinden sonrasında dahi Agadez'de de varlığını sürdürdü.[104]

1880 civarında Sahra'daki yayılmalarının zirvesine ulaşan ve bunu Rabillah'ın Bornu'yu işgaline kadar 13 yıl sürdüren Osmanlılar, 1893'ten sonra yavaş yavaş Sahra'daki kontrolü kaybetti. 1904'e gelindiğinde Temasinine, Kawar ve Bornu artık Osmanlı idaresi altında değildi, idarecilik ve mütevelliyat sistemleri hızla çökmüştü. Ancak Trablusgarp'ın geri kalanıyla birlikte Ghat, Tibesti ve Borku'nun Osmanlı topraklarına alınması, bu bölgeleri 1911 yılına kadar yabancı işgaline karşı korudu. Nihayetinde Osmanlılar, ancak Trablusgarp'ın İtalyanların eline geçmesinden sonra bu bölgedeki garnizonlarını geri çekmek zorunda kaldı.

Sonuç

Yukarıda bahsedilen analizlerin ışığında Osmanlı'nın Sahra politikasının, çeşitli aktörlerin katılımıyla son derece çoğulcu ve belirsiz bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Hun, Sokna ve Murzuklu yerel tüccarların Osmanlı egemenliğinin yayılmasına yaptığı katkı özellikle dikkat çekicidir. Daha önceki tartışmalarda da görüldüğü gibi, bu yerel aktörler yalnızca Osmanlı yetkililerinin emriyle resmi olmayan görevler yürütmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yayılmacılığına yönelik kendi stratejilerini de tasarlayıp uygulamışlardı. Aynı doğrultuda, Osmanlıların temel Sahra siyaseti, Ghat, Kawar ve Tibesti hakimlerinin talepleri gibi yerel taleplere yanıt olarak şekillenmiş ve bu 1850'lerde idarecilik sisteminin kurulmasına ön ayak

[103] Çölgeçen, 2014, s. 304.
[104] Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez, 2023.

olmuştu. Ayrıca, Osmanlı yönetimini kabul eden Bornu sultanı için geliştirilen mütevelliyat sistemi, Osmanlıların Sahra koşullarına ayak uydurmasına ilginç bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Özellikle reformcu yöneticilerin genişlemeci planları ile II. Abdülhamid'in İslam Birliği polikasının birbiriyle çatışan Sahra stratejileri, bölgedeki Osmanlı gelişimini büyük ölçüde frenledi ve belirsizliğe sürükledi. Yine de Osmanlılar, 1850'den 1890'e kadar olan dönemde ciddi bir ekonomik ve siyasi genişleme göstermişlerdir. Fakat 1893'ten itibaren baş gösteren gerileme 1911'e kadar sürmüş, yine de Osmanlı'nın Sahra'daki varlığı Trablus'un düşmesine değin var olmaya devam etmiştir. Özellikle Osmanlı'nın herhangi bir askeri dayatma olmaksızın başardığı ekonomik ve siyasi genişleme Sahra ve ötesinde bugüne değin hayatta kalan nostaljik bir imaj bırakmıştır. Ancak bu askeri olmayan genişleme, Rabillah'ın (ve ardından Fransa ve Britanya'nın) işgalleri karşısında tamamen yetersiz kalmıştır.

Kaynakça

1) Arşiv Kaynakları

A.E.F.: Archives des Affaires Etrangères françaises [D'Orsay, Fransa]

A.E.F. Tripoli. 27/8

BOA.: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [İstanbul, Türkiye]

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/20-25

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/150-155

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/ 155-160

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/170

Cevdet Maliye 3230

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı 523/1

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı 523/2

Meclis-i Vükela Mazbataları 20493

İrade Meclis-i Vâlâ 22191

İrade Dahiliye 49/188

İrade Dahiliye 1286/42101

İrade Hususi 1319/88

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayetler Evrakı 35/88

Yıldız Esas Evrakı 122/121

Yıldız Esas Evrakı 122/2389

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 278

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 295/46

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 3/34

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 13/56, 2-4

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 13/56, 5

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı.

D.M.T.L.: Dar al-Mahfuzat al-Tarikhiyya al-Libiyya [Trablus, Libya]

D.M.T.L. Idara

D.M.T.L. Waqf

D.M.T.L. Tijarat

D.M.T.L. Kayıtsız

[Trablus arşivindeki belgelerin tutarlı bir tasnifi henüz yapılmamıştır. Belgeler genellikle yıllara göre ayrılmış demetlerde tutulmaktadır.]

M.G.: Maktubat Al-Ghazali [Sokna, Libya]

M.G. Aile Koleksiyonu

[Arşivdeki materyelleri henüz tasnifi yapılmamıştır]

P.A. 14: Awlad bin Kabah'ın Kişisel Arşivi [Sebha, Libya]

P.A. 14, Kayıtsız

[Arşivdeki materyelleri henüz tasnifi yapılmamıştır]

[Referans verilen görüşme kayıtları Leipzig Üniversitesi'nin Afrika Çalışmaları Bölümü'nde arşivlenmiştir]

Görüşme No.2: Ghat'ın İleri Gelenleriyle Oturum, Ghat (Libya), 2023

Görüşme No. 5: Gadames İlesi Gelenleriyle Oturum, Gadames (Libya), 2023

Görüşme No.9: Sokna İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna (Libya), 2023

Görüşme No.10: Ahmad Al-Titiwi, Hun (Libya), 2023

Görüşme No.11: Malam Abubakr, Kano (Nijeria), 2023

Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez (Nijer), 2023

Görüşme No.13: Al-Hajj Muhammad al-Burkani, Maiduguri (Nijerya), 2023

2) Kitaplar

Birincil Kaynaklar

Binbaşı Abdülvahid. (2020). *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşının Gözünden Libya*, Haz. Süleyman Kızıltoprak ve Deniz Şefaattin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Binbaşı Ömer Subhi. (2020). *Trablusgarp ve Bingazi Ile Büyük Sahra ve Sudan.* Haz. Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Baykurt, C. (2009). *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*. Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

———. (2011). *Trablusgarp'tan Sahra-Yı Kebire Doğru.* Haz. Yüksel Kaner, Özgür Yayınları, İstanbul.

Nachtigal, G. (1925). *Sahara und Sudan: Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika*, Brockhaus, Leipzig.

Sadık El-Müeyyed. (2018). *Afrika Sahra-Yı Kebiri'nde Seyahat.* Haz. *İ. Bostan*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.

Çölgeçen, S. (2014). *Sahra-Yı Kebiri Nasıl Geçtim*. Haz. Ömer Hakan Özalp, Özgü Yayınları, İstanbul.

İkincil Kaynaklar

Al-Anf, R. N. (1998). *Madinat Murzuq Wa-Tijarat al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Tasie Eashr, Dirasat Fi al-Tarikh al-Siyasi Wa-l-Iqtisadi*, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-ldirasat, Trablusgarp.

Al-Qasar, M. S. (1989). *Al-Tawariq - 'arab al-Sahara al-Kubra*, Markaz dirasat wa-ibhath ashuwn al-sahara, Trablusgarp.

Atabaş, C. (2021). *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Diaf, N. R. (199). *Madinat Ghat Wa Tijarat Al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Taasie Eashar*, Markaz jihad al-Libiyin li-l-dirasar al-tarikhiat, Trablusgarp.

Fuchs, P. (1961). *Die Völker Der Südost-Sahara: Tibesti, Borku, Ennedi*, Universität Verlagsbuchhandlung, Wien.

Hamani, D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar - Au Carrefour Du Soudan et de La Berbérie*, L'Harmattan, Paris.

Hiribarren, V. (2017). *A History of Borno: Trans-Saharan African Empire to Failing Nigerian State*, C Hurst & Co Publishers, London.

Kahraman, K. (2017). *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*, İlke Yayıncılık, İstanbul.

Kavas, A. (1999). "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarık Münasebetleri" *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3.

Kyari, S. A. B. (1987). '*Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century*'. Maiduguri.

Last, M. (1967). *The Sokoto Caliphate*, Humanities Press, New York.

Lydon, G. (2009). *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa*., Cambridge University Press, Cambridge.

Özdağ, A. (2020). *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özköse, K. (2013). "Osmanlı Devleti ile Senussiye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 1, sayı 2.

Tandoğan, M. (2015). *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevarik Münasebetler,* Doktoro Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Taş, A. E. (2022). *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Toprak, S. (2012). "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22 Sayı: 1.

Tubiana, J. (2007). *Contes Toubou Du Sahara*., L'Harmattan, Paris.

Vikor, K. (1999). *The Oasis of Salt: The History of Kawar, a Saharan Centre of Salt Production*, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Bergen.

Yusha, B. Q. (2011). *Madinahu Ghadames Eabr Al-Asur*, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-ldirasat, Trablusgarb.